

Jan Gwalbert Pawlikowski jako przykład wzorcowego charakteru środowiskowego¹

Dominika Dzwonkowska, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego

Etyka cnót środowiskowych uchodzi za tradycję nienormatywną, w której w miejsce tradycyjnych norm oferuje się wzorzec do naśladowania, tzw. wzorcowy charakter środowiskowy (zwany też bohaterem ekologicznym). Ponieważ większość dyskusji na temat bohatera ekologicznego toczy się w kręgu kultury amerykańskiej, w niniejszej pracy przedstawiono osobę zasłużoną dla początków ochrony środowiska w Polsce, jako przykład potencjalnego bohatera ekologicznego. Artykuł przedstawia postać Jana Gwalberta Pawlikowskiego jako wzorcowy charakter środowiskowy. W niniejszym artykule przedstawiono: (1) koncepcję bohatera ekologicznego i zarys dotychczasowej dyskusji na ten temat w ramach etyki cnót środowiskowych; (2) istotne znaczenie kontekstu historycznego i kulturowego w odniesieniu do kwestii ekologicznych; (3) myśl Jana Gwalberta Pawlikowskiego, jako przykład wzorcowego charakteru środowiskowego.

Słowa kluczowe: etyka środowiskowa, etyka cnót środowiskowych, wzorcowy charakter moralny, wzorcowy charakter ekologiczny, Jan Gwalbert Pawlikowski

Wstęp

Renesans etyki cnót, zapoczątkowany w latach 50. XX wieku przez G. E. M. Anscombe², przyczynił się do zmiany pytania etycznego. Zrezygnowano z analiz natury czynu lub jego konsekwencji, zaczęto zaś interesować się wewnętrznym uposażeniem człowieka i jego charakterem. Skłoniło to wielu etyków do dociekań, jaki powinien być człowiek i jak powinien żyć. Zainteresowanie współczesną etyką cnót wzrosło również w wielu etykach szczegółowych. To doprowadziło do

1 Praca powstała w wyniku realizacji projektu badawczego o nr 2017/01/X/HS1/01491 finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki.

2 Za symboliczny początek uznaje się artykuł: G. E. M. Anscombe, *Modern Moral Philosophy*, *Philosophy*, 33/124 (1958), pp. 1–19.

powstania nowych dyscyplin, jak np. etyka cnót środowiskowych, która „podejmuje próbę odpowiedzi na pytanie o rozwój osobowy człowieka w kontekście jego moralnych zobowiązań wobec środowiska naturalnego”³. Główne koncepcje etyki cnót środowiskowych zostały przedstawione przez Philipa Cafaro⁴ (na podstawie analizy poglądów Henry’ego Davida Thoreau), Louke van Wensveen⁵, Ronalda Sandlera⁶ i Briana Treanora⁷.

Za symboliczny początek dyscypliny uznaje się tekst Thomasa Jr. Hilla *Ideals of Human Excellence and Preserving Natural Environment*⁸. Niemniej przedstawiciele dyscypliny zgadzają się, że dyskusja na tematy aretologiczne towarzyszyła refleksjom etyki środowiskowej niemalże od początku⁹, również w nurcie, który uchodzi za inspirację problematyki – w transcendentalizmie amerykańskim. Właśnie z tym źródłem refleksji środowiskowej w etyce wiąże się zresztą postać Henry’ego Davida Thoreau, który odegrał istotną rolę w krzewieniu ideałów ekologicznych w społeczeństwie amerykańskim. Thoreau stał się bowiem jednym z przykładów wzorcowego charakteru moralnego (środowiskowego) lub bohatera ekologicznego¹⁰.

W artykule ukazano, że niektóre poglądy Jana Gwalberta Pawlikowskiego, wygłaszane w trzech pierwszych dekadach ubiegłego wieku, mogą stanowić doskonałą wskazówkę dla współczesnych etyków środowiskowych, a sam Pawlikowski może być przykładem wzorcowego charakteru środowiskowego (czy też bohatera ekologicznego). Ten nieco zapomniany autor był prekursorem poglądów, które pojawiły się później w wielu koncepcjach etyki środowiskowej. Zdaniem autorki Pawlikowski, jako pionier instytucjonalnej ochrony środowiska i autorytet w dziedzinie moralności (dotyczącej ochrony środowiska), może stanowić przykład wzorcowego charakteru środowiskowego. Aby udowodnić tę

3 D. Dzwonkowska, *Etyka cnót wobec kryzysu ekologicznego*, Przegląd Filozoficzny, 25/2 (2016), p. 65.

4 P. Cafaro, *Thoreau’s Living Ethics. Walden and the Pursuit of Virtue*, Georgia, University of Georgia Press 2004; H. D. Thoreau, *Walden, czyli życie w lesie*, Poznań, Rebis 2011.

5 L. Van Wensveen, *Dirty Virtues: The Emergence of Ecological Virtue Ethics*, New York, Prometheus Books 2000.

6 R. Sandler, *Character and Environment. A Virtue-Oriented Approach to Environmental Ethics*, New York, Columbia University Press 2007.

7 B. Treanor, *Emplotting Virtue: A Narrative Approach to Environmental Virtue Ethics*, Albany, SUNY Press 2014.

8 T. Jr. Hill, *Ideals of Human Excellence and Preserving Natural Environment*, „Environmental Ethics”, 5 (1983) 3, pp. 211–224.

9 Por. P. Cafaro, *Environmental Virtue Ethics. Special Issue: Introduction*, Journal of Agricultural and Environmental Ethics, 23/1 (2010), pp. 3–4.

10 Takie określenie jest często używane w literaturze z zakresu etyki cnót środowiskowych, na którą powołuję się w niniejszym artykule.

tezę w niniejszym artykule przedstawiono: (1) koncepcję bohatera ekologicznego i zarys dotychczasowej dyskusji na ten temat w ramach etyki cnót środowiskowych; (2) istotne znaczenie kontekstu historycznego i kulturowego w odniesieniu do kwestii ekologicznych; (3) myśl Jana Gwalberta Pawlikowskiego jako pioniera problematyki ekologicznej, w odniesieniu do wybranych współczesnych poglądów etyki środowiskowej.

1. Wzorcowy charakter środowiskowy w etyce cnót środowiskowych

Rosalind Hursthouse, argumentując za normatywnością etyki cnót, ukazuje, że jej reguły różnią się od reguł pozostałych etyk normatywnych. Przede wszystkim dlatego, że są wyprowadzone z cnót i wad, są to reguły typu: „bądź uczciwy” czy „bądź wspaniałomyślny”. Sama etyka cnót proponuje maksymę ogólną dotyczącą wyboru słusznego działania: „rób to, co osoba cnotliwa (czyli, ktoś, kto jest uczciwy, wspaniałomyślny, sprawiedliwy itp.) zrobiłaby w tych samych okolicznościach.”¹¹ Kluczowe znaczenie ma tutaj obserwowanie osoby cnotliwej, które może być pomocne w radzeniu sobie z rozpoznaniem, jakie działanie jest wskazane w określonej sytuacji. Osoba cnotliwa pełni funkcję tzw. wzorcowego charakteru moralnego. W etyce cnót środowiskowych z kolei głównym obszarem zainteresowania są te cnoty i wady, które odnoszą się do środowiska naturalnego. Istotne jest zatem obserwowanie wzorcowego charakteru środowiskowego, tj. charakteru, który pomaga podmiotowi moralnemu rozpoznać zobowiązania moralne wobec środowiska naturalnego i realizować cnoty środowiskowe. Cechą wzorcowego charakteru środowiskowego (bohatera ekologicznego) jest wpływ na kształtowanie idei ochrony środowiska poprzez swoje poglądy i/lub działania. Często bohaterami ekologicznymi są osoby, które jako pierwsze podjęły określone kwestie ekologiczne bądź głosiły nowatorskie, jak na swoje czasy, poglądy prośrodowiskowe, stając się ikonami ruchu ekologicznego.

Sam termin cnota środowiskowa wymaga dookreślenia. W etyce środowiskowej cnotę często rozumie się jako cechę charakteru^{12,13}. Chociaż dla przedstawienia poglądów Pawlikowskiego w niniejszym artykule bardziej

11 R. Hursthouse, *Normatywna etyka cnót*, [in:], *Etyka i charakter*, ed. J. Jaśtał, Kraków, Aureus 2004, pp. 196.

12 Por. R. Sandler, *Environmental Ethics. Theory in Practice*, Oxford, Oxford University Press 2018, pp. 224–225.

13 Warto zaznaczyć, że wielu filozofów anglosaskich używa takiego określenia dla cnoty, mając na myśli raczej znaczenie zbliżone do określenia dyspozycji niż indywidualnej cechy podmiotu moralnego. Źródło: konsultacje naukowe na Uniwersytecie Northeastern prowadzone w trakcie realizacji grantu Narodowego Centrum Nauki (decyzja numer 2017/01/X/HS1/01491).

funkcjonalna jest definicja MacIntyre'a określająca cnotę jako „dyspozycje lub upodobanie skłaniające nas do posłuszeństwa wobec poszczególnych zasad – zgoda co do tego, które zasady obowiązują, zawsze jest warunkiem wstępnym zgody co do natury i treści poszczególnych cnót.”¹⁴ Kluczowe znaczenie ma doprecyzowanie, jak rozpoznać cnoty środowiskowe. Możemy tu wyróżnić cztery strategie¹⁵. Jedną z nich jest analizowanie cech charakteru jednostek rozpoznanych jako wzór do naśladowania w ochronie środowiska¹⁶, tj. wzorcowych charakterów środowiskowych. Wśród bohaterów ekologicznych w literaturze przedmiotu najczęściej wymienia się: Johna Muira, Rachel Carson, Henry'ego Davida Thoreau czy Aldo Leopolda.

Cafaro podkreśla¹⁷, że kategoria bohatera ekologicznego czy dążenia do doskonałości moralnej w etyce środowiskowej, długo nie była brana pod uwagę. Chociaż dążenie do doskonałości moralnej wpisane jest w etykę cnót w wersji Arystotelesowskiej, w etyce cnót środowiskowych staje się ono kłopotliwym dziedzictwem. Z jednej strony, wielu autorów ekologicznych docenia wartość życia w zgodzie z otoczeniem przyrodniczym i podkreśla rolę świadomości ekologicznej w kształtowaniu wysokiej jakości życia podmiotu moralnego. Z drugiej, jednym z istotnych postulatów etyki otwartej na problemy ekologiczne jest przyjmowanie nieantropocentrycznych postaw – stąd zajmowanie się człowiekiem w takiej mierze, w jakiej wymaga tego etyka cnót, jest co najmniej kłopotliwe. Sprawilo to, że uposażenie wewnętrzne człowieka i jego predyspozycje do ochrony środowiska stały się mniej powszechnym obszarem rozważań niż inne zagadnienia etyczne związane z ochroną środowiska, ze szkodą dla samej etyki, bowiem – jak podkreśla Cafaro – „jakakolwiek całkowita ocena naszego działania i życia musi odnosić się do cnót, a jakakolwiek kompletna etyka środowiskowa musi zawierać etykę cnót środowiskowych.”¹⁸ W tak ujętej etyce istotną rolę odgrywa wzorcowy charakter moralny, tj. charakter podmiotu moralnego, którego sposób postępowania i poglądy mogą posłużyć innym za inspirację do działania na rzecz środowiska, a przynajmniej do zaniechania działań niszczących środowisko. Niniejszy artykuł

14 A. MacIntyre, *Dziedzictwo cnoty*, Warszawa PWN 1996, p. 433.

15 R. Sandler, *Introduction: Environmental Virtue Ethics*, [in:] *Environmental Virtue Ethics*, eds. R. Sandler, P. Cafaro, Oxford, Rowman and Littlefield Publishers 2005, pp. 3–6.

16 Co ciekawe, w późniejszej publikacji z 2007 r. Sandler stwierdza, że to podejście dostarcza nam jedynie pewien ogólny obraz. Samo w sobie nie jest wystarczające do właściwego zdefiniowania i rozpoznania cnót i wad środowiskowych.

17 Por. P. Cafaro, *Thoreau, Leopold, and Carson: Towards an Environmental Virtue Ethics*, *Environmental Ethics* 23/1 (2011), pp. 3–4.

18 P. Cafaro, *Thoreau, Leopold, ...*, op. cit., p. 4.

ma na celu ukazanie ogólnego obrazu, przybliżone zostaną więc dwie postacie, które wywarły znaczący wpływ na kształt dyskusji ekologicznych w etyce – Henry David Thoreau i Aldo Leopold. Wybór tych dwóch myślicieli spośród wymienionych wyżej bohaterów ekologicznych podyktowany jest faktem, że ich wpływ na kształtowanie się poglądów filozoficznych w tym obszarze był większy, a głównym punktem analizy przedstawionej w poniższym tekście są właśnie poglądy filozoficzne. Poczynania Thoreau i Leopolda stały się inspiracją dla wielu pokoleń ekologów, ale to idee zawarte w ich pismach pozwalają kształtować świadomość ekologiczną. Ich heroiczna działalność jest przede wszystkim papierkiem lakmusem ich filozofii i świadectwem uwierzytelniającym autentyczne przekonanie co do głoszonych poglądów i posiadanie cnót środowiskowych.

Henry David Thoreau (1817–1862) to przedstawiciel amerykańskiego transcendentalizmu, nurtu filozoficzno-literackiego, nurt ten dał być inspiracją dla ekofilozofii¹⁹. Sam Thoreau zapisał się w historii literatury ekologicznej głównie jako bohater i autor książki *Walden, czyli życie w lesie*, opisującej jego doświadczenia i przemyślenia z czasu spędzonego w małym domku nad jeziorem Walden. Pobyt w tych nader skromnych warunkach okazał się dla Thoreau okazją do ćwiczenia charakteru, w pewnym sensie ścieżką doskonalenia w cnocie na wzór zalecany przez Arystotelesa²⁰.

Trudności, jakie napotyka Thoreau w związku z koniecznością zorganizowania sobie godnych warunków życia w chatce wśród dzikiej przyrody, są okazją do ćwiczenia siły charakteru, odkrywania swojej prawdziwej natury i pielęgnowania ideałów moralnych, do których dąży. Za szczególnie cenne cechy uważa on umiarkowanie i prostotę, wolność oraz szacunek do przyrody. Thoreau bardzo oszczędnie gospodaruje zasobami i żyje w skromnych warunkach. Jednocześnie zdecydowanie potępia nadmierną rozrzutność, ale i cywilizację, która skłania ludzi do nabywania więcej, niż trzeba do przeżycia. Jego zdaniem posiadanie nadmiaru rzeczy zniewala człowieka, czyni go niewolnikiem swojego skromnego dobytku i nieustannie zmusza do kontrolowania, czy nie utracił niczego z małowartościowych rzeczy, które ceni tylko ze względu na swoje do nich przywiązanie. Sam tak miłował wolność, że posiadał tylko tyle, ile było konieczne do przeżycia.

Inną cechą Thoreau, najważniejszą jako bohatera ekologicznego, jest jego umiłowanie przyrody. Uwagę zwraca szacunek wobecżywionego otoczenia, wyrażany

19 W. Tyburski, *Powstanie i rozwój filozofii ekologicznej*, Problemy Ekorozwoju/Problems of Sustainable Development, vol. 1, no 1 (2006), pp. 7–9.

20 Por. R. Sandler, *Review: Philip Cafaro's Thoreau's Living Ethics: Walden and the Pursuit of Virtue*, Environmental Values, 15/1 (2006), p. 135.

w zachowaniu, nacechowanym poszanowaniem granic świata przyrodniczego i próbą nienaruszania porządku naturalnego. Oznaczało to niezwykle skromne życie i jak najmniejsze korzystanie z zasobów. Wspomniany szacunek został też odzwierciedlony w sferze językowej – Thoreau pisze o przyrodzie z wielką estymą, np. jako o nobliwej starszej pani, zawsze pisząc słowo „Natura” wielką literą, co dodatkowo podkreśla jego postawę. *Walden, czyli życie w lesie* pełne jest barwnych opisów świata przyrodniczego i stanowi inspirację dla wielu pokoleń ekologów, sam Thoreau stał się zaś ikoną ruchu ekologicznego i kultury popularnej²¹.

Drugim ważnym bohaterem ekologicznym jest Aldo Leopold²², podobnie jak Thoreau uchodzi on za znawcę środowiska naturalnego i inspirację dla wielu pokoleń ekologów w Stanach Zjednoczonych. Z zawodu był leśnikiem – stąd dobra znajomość zjawisk przyrodniczych. W filozofii zapisał się jako twórca koncepcji holistycznej etyki środowiskowej. Jej istotą jest przekonanie, że każda istota jest częścią biotycznej wspólnoty, a wszystkie elementy tego wspólnego łańcucha życia są wzajemnie połączone i wywierają na siebie wpływ. Dlatego powinniśmy bardzo rozsądnie kierować swoimi działaniami w środowisku. Leopold stworzył tzw. etykę Ziemi, która stała się istotnym elementem dyskusji środowiskowych i wartościowym dopełnieniem etyk biocentrycznych²³. On sam traktuje Ziemię, jak żywą istotę, która ma co najmniej takie same prawa, jak człowiek²⁴. Jego postulat zrozumienia środowiska naturalnego, wyrażony w hasle „myśleć jak góra”, stał się inspiracją dla ekologii głębokiej i wyznaczył kierunek myślenia w ochronie środowiska.

Leopold krytykował krótkowzroczną politykę rabunkową, jaka jest prowadzona wobec środowiska naturalnego. Uważał na przykład, że część leśników zadawała się hodowaniem drzew jak kapusty, a głównym celem ich działalności jest uprawa celulozy²⁵. To tzw. grupa A, która postuluje ochronę ziemi ze względu na jej możliwości produkowania dóbr materialnych. Obok niej można wyróżnić

21 Jego postać i dzieła stały się na tyle istotne, że nakręcono nawet film, który jest pochwałą dzikiej przyrody i poszukiwania prawdziwej istoty życia poprzez spędzanie czasu na łonie dzikiej przyrody. Film nosi tytuł *Wszystko za życie* z 2007 roku (angielski tytuł: *Into The Wild*).

22 Por. B. Shaw, *A Virtue Ethics Approach to Aldo Leopold's Land Ethic*, *Environmental Ethics*, 19/1 (1997), pp. 53–67.

23 Czyli takich, które w centrum refleksji umieszczają życie (gr. *bios*), życie w każdej postaci jest wartością, inspiracją dla tych poglądów były prace Paula Taylora – głównie książka: P. Taylor, *Respect for Nature: A Theory of Environmental Ethics*, Princeton, Princeton University Press 1986.

24 R. Okraska, *Obrońca znikającej dzicy – wstęp do polskiego wydania*, [in:] A. Leopold, *Zapiski z piaszczystej Krainy*, Bielsko-Biała, Pracownia na rzecz Wszystkich Istot 2004, p. 13.

25 A. Leopold, *Zapiski z piaszczystej krainy*, Bielsko-Biała, Pracownia na rzecz Wszystkich Istot 2004, pp. 271–272.

grupę B, którą tworzą osoby postrzegające Ziemię jako złożony ekosystem i nie sprowadzające jej do roli dostawcy odpowiedniej ilości i jakości plonów. W leśnictwie grupa B preferuje reprodukcję naturalną, a nawet – wbrew merkantylnej logice grupy A – ochronę zagrożonych gatunków.

Zarówno Thoreau, jak i Leopold zajmują ważne miejsce w teorii etyki środowiskowej i w kulturze amerykańskiej. Obaj są określanii jako bohaterowie ekologiczni, tzn. zestaw posiadanych przez nich cech charakteru postrzegany jest jako pewien wzór do naśladowania dla osób zainteresowanych ochroną środowiska. Sama koncepcja wzorcowego charakteru środowiskowego, choć interesująca i wartościowa, ma również wady²⁶. Po pierwsze, możemy mieć skłonność do idealizowania pewnych cech charakteru i wyolbrzymiania ich rzeczywistego znaczenia w życiu danego bohatera. Pewne postawy bohatera ekologicznego mogą stać się przedmiotem narracji, która zmienia ich znaczenie, czy opacznie interpretuje jego rzeczywiste postawy i dokonania, często je idealizując. Możemy stworzyć coś, co w pewnym sensie przypomina imaginarium społeczne w koncepcji Charlesa Taylora²⁷ i służy tworzeniu mitu bohaterów ekologicznych. Ponadto, zdaniem Sandlera, nasza wiedza o cechach charakteru bohatera ekologicznego może być niedokładna, zaburzona czy zbyt wąska. Mimo to sama obserwacja bohatera ekologicznego może być (i często bywała) wartościowym źródłem inspiracji dla kolejnych pokoleń ekologów.

2. Znaczenie kontekstu historycznego i kulturowego

Dyskusja nad tzw. bohaterami ekologicznymi toczy się niemal wyłącznie w kręgu literatury anglojęzycznej, głównie w piśmiennictwie naukowym wydawanym w Stanach Zjednoczonych. W rezultacie przytaczane w literaturze przykłady są postaciami ważnymi głównie dla idei ochrony środowiska tego kraju. Wprawdzie kultura amerykańska wpływa na kształt wielu dyskusji z obszaru problematyki ekologicznej, niekiedy promuje jednak wzorce, które – przynajmniej w pewnych obszarach – są niezrozumiałe dla przedstawicieli innych kultur²⁸. Jednym ze źródeł krytyki i umniejszania wpływu koncepcji bohaterów ekologicznych na teorie etyczne jest zarzut, że są to postacie ważne dla lokalnego otoczenia lub pewnej kultury, które odegrały istotną rolę jedynie w określonym kontekście historycznym

26 Por. R. Sandler, *Character and Environment ...*, op. cit., pp. 10–12.

27 Por. C. Taylor, *Nowoczesne imaginaria społeczne*, Kraków, Znak 2010.

28 Jak chociażby nawiązywanie do pierwszych osadników i ich heroizmu (por. np. A. Leopold, *Zapiski z piaszczystej krainy*, op. cit.).

i społecznym. Sandler podkreśla, że koncepcje bohaterów z Ameryki Północnej niekoniecznie muszą mieć wpływ na sposób postępowania osób z innej części świata²⁹. Już we wcześniejszej publikacji (z 2005 r.) podkreślał, że kontekst historyczny i kulturowy odgrywają istotną rolę, a wzorce do naśladowania mogą pochodzić od lokalnych społeczności. Koncepcja bohatera ekologicznego zakłada przede wszystkim nawiązanie do tradycji i kultury, z którą podmiot moralny się utożsamia.

Różnice w percepcji wzorców ekologicznych dobrze pokazuje przypadek recepcji publikacji Rachel Carson w Stanach Zjednoczonych i w Polsce. W momencie opublikowania książki *Silent Spring* (w 1962 r.) autorka żyła w społeczeństwie zafascynowanym zdobycami technologii, cieszącym się dobrobytem i w pełni korzystającym z przyjemności materialnych, jakie niesie konsumpcjonizm. Ton dyskusji w *Silent Spring* był bardzo alarmistyczny. Publikacja wywołała więc trzęsienie ziemi, a sama Carson była bardzo mocno krytykowana, nie tylko ze względów merytorycznych. Istotnym elementem odrzucania jej poglądów były względy ideologiczne, które skłaniały do oskarżania jej o poglądy neo-ludystyczne i antytechnologiczne. Rachel Carson stoczyła heroiczną walkę z mitem o braku wpływu techniki na środowisko, stając się jednym z bohaterów ekologicznych.

W tym samym czasie w Polsce wiedza o zniszczeniu środowiska była dostępna tylko wąskiej grupie naukowców i decydentów³⁰. Po upadku żelaznej kurtyny, gdy książka była dostępna dla polskich czytelników, krytyka DDT dokonana w książce była mniej niepokojąca, głównie ze względu na mniejszą popularność tego środka w kraju, ale i fakt, że priorytetem była w tym czasie zmiana ustrojowa pociągająca za sobą szereg zmian wpływających na społeczeństwo, niekiedy w sposób rewolucyjny. Ponadto w tym czasie wiedza o negatywnym wpływie działalności gospodarczej na środowisko stała się dostępna i akceptowana, przynajmniej przez środowisko naukowe. Świadomość niszczenia środowiska nie musiała torować sobie drogi do akceptacji społecznej, tak jak to było w kraju Rachel Carson. Kontekst kulturowy i historyczny wpłynął istotnie na percepcję tej publikacji.

Również w ujęciu Pawlikowskiego kontekst historyczny i kulturowy ma ogromne znaczenie. Jak podkreśla, przyrodę należy chronić dla niej samej, ale także jako czynnik sprzyjający rozwojowi kulturalnemu człowieka. Ten rozwój jest zakorzeniony w inspiracjach płynących z najbliższego otoczenia przyrodniczego, ze „swojszczyzny”. Sam Pawlikowski był zafascynowany Podhalem, jego przyrodą, tradycjami i lokalną kulturą. Jak zauważa Okraska, „[Pawlikowski] bronił wartości

29 Por. R. Sandler, *Character and Environment ...*, op. cit., p. 10.

30 Por. D. Dzwonkowska, *Environmental Ethics in Poland*, *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, 30/1 (2017), pp. 136–137.

Podhala z jednej strony przed ogólnym wykorzenieniem i uniformizacją kulturową, będącymi następstwem procesów cywilizacyjnych, jak i przed problemem lokalnym, który z właściwą sobie celną złośliwością nazywał »filozofią Krupówek« – czyli przenikaniem na Podtatrze, za sprawą jego turystycznej popularności, najgorszych wzorców i postaw spod znaku pazerności, prywaty, krótkowzroczności itp.»³¹. Bogacące się mieszczaństwo przyczyniało się do rosnącej popularności wycieczek w góry, a co za tym idzie nie tylko zadeptywania przyrody, ale także tworzenia w cennych przyrodniczo miejscach rozrywek i produktów dostosowanych do mieszczan o niewyrobionym guście.

Te krytyczne słowa pod adresem rosnącej industrializacji i mieszczaństwa miały na celu głównie ochronę przyrody oraz zapewnienie, że zmiany, które następują, nie doprowadzą do degradacji lokalnych kultur i przyrody. Jego troska o środowisko spleciona była z ideą ochrony walorów kultury najbliższego otoczenia. Pawlikowski inspirował się ideą *Heimatspflege*, czyli ruchem „na rzecz ochrony specyfiki regionalnej i jej walorów”³². Klimat intelektualny, czerpiący inspiracje z romantyzmu, sprzyjał rozważaniom, które wiązały ochronę przyrody z odczuciami patriotycznymi, a narzędziem do tego było tworzenie sentymentalnych odczuć wobec tzw. małej ojczyzny, czyli najbliższego otoczenia. Istotą ochrony przyrody jest ochrona „swoistych rysów ziemi rodzinnej”, które tworzą wytwory przyrody, ale także wytwory kulturowe, np. budowle, strój czy obyczaje. To właśnie miłość do ziemi rodzinnej jest, jak to określa Pawlikowski, dźwignią kultury. Kultura nie powinna zatem dążyć do uniformizacji pod wpływem czynników związanych z industrializacją. Powinna być pielęgnowaniem „swojszczyzny”, własnego otoczenia. Tak ujęta relacja kultury i natury, rozważana na poziomie lokalnym, pozwala uniknąć klasycznej dychotomii środowiska naturalnego i kulturowego. W tego typu pojęciu przyroda jest gwarantem wartości kulturowych i stanowi o unikalności bogactwa regionu.

3. Jan Gwalbert Pawlikowski jako wzorcowy charakter środowiskowy

Jan Gwalbert Pawlikowski (1860–1939) przez Władysława Szafera jest określany mianem twórcy idei ochrony środowiska w Polsce, który ma istotny udział

31 R. Okraska, *Rycerz przyrody*, [in:] J. G. Pawlikowski, *Kultura a natura*, Łódź, Biblioteka Obywatela 2010, p. 31.

32 J. G. Pawlikowski, *Kultura a natura*, Łódź, Biblioteka Obywatela 2010, p. 57.

w stworzeniu jej podstaw prawnych³³. To właśnie dzięki długoletnim staraniom Pawlikowskiego w 1934 r. weszła w życie pierwsza polska ustawa o ochronie przyrody. Poza tym aktywnie publikował i podejmował działania na rzecz ochrony przyrody i kultury regionalnej Tatr. Jego starania wynikały z poglądów, które można uznać za inspirację dla kształtowania się idei ochrony przyrody w Polsce. Maciąga nazywa wręcz Pawlikowskiego „niekwestionowanym »duchowym ojcem« polskiej ochrony przyrody i etyki środowiskowej.”³⁴ Z kolei książka „Kultura i natura” uchodzi w literaturze przedmiotu za pierwszy polski manifest ekologiczny³⁵, a jej przesłanie jest pionierskie nie tylko na gruncie polskim³⁶.

Idee Pawlikowskiego mogą stanowić równie cenną inspirację, jak prace wspomnianych bohaterów ekologicznych z kręgu kultury amerykańskiej. Nie umniejszając znaczenia działalności Pawlikowskiego dla ochrony środowiska w Polsce, chciałabym się przyrzeć głównie jego poglądom, bowiem to one są świadectwem dla kolejnych pokoleń ekologów i wskazują, że jego działania wynikają z przemyślanego światopoglądu. Stanowisko Pawlikowskiego może wpływać na kształt dyskusji ekologicznych w etyce równie mocno jak poglądy Thoreau i Leopolda. Co więcej, podobnie jak wymienieni amerykańscy bohaterowie ekologiczni, Pawlikowski był pionierem licznych prośrodowiskowych idei, na wiele dekad nim trafiły do etyki środowiskowej.

Przede wszystkim jednak traktował środowisko naturalne jako sferę realizacji zobowiązań moralnych. Brzozowski i Skręt³⁷ podkreślają, że sama koncepcja ochrony przyrody w ujęciu Pawlikowskiego akcentowała głównie aspekty moralne. Dla porównania, w Stanach Zjednoczonych ruch ochrony przyrody w tym okresie miał głównie charakter społeczno-higieniczny, w Niemczech i krajach skandynawskich naukowo-przyrodniczy, we Francji i Włoszech estetyczny, a w Rosji ekonomiczny. Nie oznacza to, że Pawlikowski ignorował inne wymiary idei ochrony przyrody, wskazuje raczej na znaczenie płaszczyzny etycznej i rolę, jaką moralność odgrywa w kształtowaniu postaw wobec środowiska

33 W. Szafer, *Jan Gwalbert Pawlikowski 1860–1939*, [in:] *Z teki przyrodnika*, ed. W. Szafer, Warszawa, Wiedza Powszechna 1964, p. 37.

34 D. Maciąga, *Z miłości do ziemi. Ochrona przyrody w latach 1918–1939 (część 2)*, *Dziki Życie* 11/233 (2013) <http://dzikiezycie.pl/archiwum/2013/listopad-2013/z-milosci-do-ziemi-ochrona-przyrody-w-latach-1918-1939-czesc-2> [27.02.2018].

35 Por. L. Gawor, *Ekoszkice*, Rzeszów, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego 2017, pp. 129–138; A. Sebesta, *Wątki aksjologiczne i ekofilozoficzne w twórczości Jana Gwalberta Pawlikowskiego*, [in:] *Idee i eksplikacje*, ed. W. Jaworski, Kraków, Abrys 2001, pp. 53–9; R. Okraska, *Rycerz przyrody*, op. cit., p. 14.

36 Por. L. Gawor, *Ekoszkice*, op. cit., p. 138.

37 S. M. Brzozowski, R. Skręt, *Pawlikowski Jan Gwalbert Aleksander Józef*, [in:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXV, Wrocław–Kraków, PAN 1980, p. 442.

naturalnego. Postulat ochrony środowiska nabiera więc wymiaru etycznego, staje się swoistą normą, według Pawlikowskiego porównywalną z normami etyki. Ta normatywność postulatu ochrony przyrody znajduje potwierdzenie w słowach Pawlikowskiego, gdy twierdzi, że „idea ochrony przyrody ma z etyką dużo podobieństwa ... Nie jest to gałąź wiedzy albo zawodu, ale jest to norma postępowania, która powinna być normą ogólną”³⁸.

Aksjologiczny wymiar ochrony środowiska

Samo sformułowanie wspomnianej tezy o normatywności idei ochrony przyrody narzuca podmiotowi moralnemu powinność przestrzegania postulatu w sposób zbliżony do imperatywu kantowskiego, wskazuje na traktowanie ochrony środowiska jako sfery zobowiązań moralnych, a nie sfery działalności, która pozostaje neutralna aksjologicznie. Według Pawlikowskiego podbudową normatywności jest aksjologia, a jedną z kluczowych wartości – odpowiedzialność za środowisko naturalne. Koncepcja rozszerzenia odpowiedzialności na świat pozaludzki, na środowisko naturalne była obecna w dyskusjach ekofilozoficznych niemal od początku. Już w pracach Leopolda pojawiał się postulat odpowiedzialności za biotyczną wspólnotę życia, za całą Ziemię. Jednak idea odpowiedzialności za przyrodę i przyszłe pokolenia, jako kategoria filozoficzna, doczekała się pierwszego pełnego opracowania w pracach Hansa Jonasa³⁹. Jonas przedstawił główne założenia koncepcji odpowiedzialności w książce *Zasada odpowiedzialności*, która ukazała się w 1984 r. (polskie wydanie w 1996 r.). Tymczasem już pół wieku wcześniej koncepcja odpowiedzialności za środowisko naturalne stanowi jeden z filarów myśli Pawlikowskiego, jest podbudową normatywności idei ochrony przyrody. Wskazuje się, że „jest ona [idea ochrony przyrody – przyp. aut.] do norm etycznych jeszcze w tem podobną, że rozszerza pojęcie obowiązku i odpowiedzialności tudzież uczucie solidarności i miłości także poza sferę stosunków z ludźmi, na całe jak nazywał Mickiewicz – »królestwo nieme«”⁴⁰. Pawlikowski nie zajmował się filozofią zawodowo, więc jego koncepcja była jedynie postulatem, dopiero późniejsze pokolenia filozofów dopracowały koncepcję odpowiedzialności za środowisko od strony teorii filozoficznej. Niemniej interesujące jest, że idea ta

38 J.G. Pawlikowski, *O lice ziemi. Wybór pism Jana Gwalberta Pawlikowskiego*, Warszawa, Wydawnictwo Państwowej Rady Ochrony Przyrody 1938, p. 83.

39 Chociaż sama koncepcja odpowiedzialności pojawiła się wcześniej w pracach Georga Pichta (1913–1982), głównie w G. Picht, *Mut zur Utopie. Die großen Zukunftsaufgaben. Zwölf Vorträge*, München, R. Piper & Co. 1969.

40 Ibidem.

pojawiała się w debacie nad ochroną przyrody dużo wcześniej niż można by sądzić po zapoznaniu się z myślą ekofilozofii. Pokazuje to, że osoby ceniące środowisko naturalne miały pewne intuicje co do aksjologicznego wymiaru środowiska⁴¹.

Jak wskazuje Tyburski⁴², aksjologia etyki środowiskowej wiąże się nie tylko z wartościami, które są środkami do celu, ale także z wartościami, które są celem samym w sobie. Wśród pierwszych wyróżnia się np. odpowiedzialność, w drugiej grupie Tyburski umieszcza zdrowie i życie. Również Pawlikowski postrzega świat wartości ekologicznych jako bardzo szerokie spektrum. Nie jest to tylko przestrzeń kształtowania odpowiedzialności, czy odczuwania solidarności i miłości; nie są to jedynie wartości ujmowane jako środki do celu. Ich wachlarz jest znacznie szerszy i obejmuje przede wszystkim wartość, która według powyższego rozróżnienia mogłaby być potraktowana jako cel – przyrodę. Istotą poglądów Pawlikowskiego jest myślenie o przyrodzie jako wartości samej w sobie. Przyroda jest cenna nie dlatego, że ma jakąkolwiek użyteczność dla człowieka, ale ze względu na to, jaką jest. Postrzeganie przyrody przez pryzmat jej użyteczności jest powodem bezmyślnej eksploatacji, częścią tzw. ekonomii „dojutrków”⁴³ i braku odpowiedzialności, której Pawlikowski oczekiwał od człowieka.

Pawlikowski krytykował postulat, że „propaganda miłośników środowiska”⁴⁴ stanowi największe zagrożenie. Tego typu argumenty wysuwają przedsiębiorcy, którzy, chroniąc własne zyski, zasłaniają się ochroną bogactwa narodowego. Jednocześnie, jak zaznacza Pawlikowski, nie ma zrozumienia, że przyroda stanowi wartość, której nie da się wycenić i która wykracza poza wartości merkantylne. Przyrody nie należy chronić dla celów materialnych, czy dla czerpania z niej innych korzyści. Jego zdaniem, „idea ochrony przyrody poczyna się tam dopiero, gdzie chroniący nie czyni tego ani dla celów materialnych, ani dla związanej z tworem przyrody obcej mu jako takiemu, historycznej czy innej pamiątkowej wartości, ale dla przyrody samej, dla upodobania w niej, dla odnalezionych w niej

41 Te intuicje wymagałyby dopracowania przez filozofów, ale nośnych ekofilozoficznych idei nie osłabia niedoskonały warsztat filozoficzny. Zresztą wielu bohaterów ekologicznych nie zajmowało się zawodowo filozofią, a mimo to ich koncepcje stały się ważne również w filozofii czy etyce. Często wprowadzenie ich dorobku do szerszej analizy filozoficznej zawdzięcza się zawodowym filozofom, jak w przypadku H. D. Thoreau pracę analityczną wykonał Philip Cafaro (ukazanie etyki cnót środowiskowych); w przypadku Aldo Leopolda główne koncepcje ekofilozoficzne zostały opracowane przez J. B. Callicotta.

42 Tyburski W., *Główne kierunki i zasady etyki środowiskowej*, [in:] Wprowadzenie do filozoficznych problemów ekologii, ed. A. Papuziński, Bydgoszcz, Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Bydgoszczy 1999, pp. 113–127.

43 J. G. Pawlikowski, *Tatry parkiem narodowym*, [in:] Z kart „Wierchów”, eds. A. Rotter, J. Zdebski, Warszawa–Kraków, PTTK 1984, p. 42.

44 J. G. Pawlikowski, *Kultura a natura...*, op. cit., p. 66.

wartości idealnych”⁴⁵. Przyroda ma w tym ujęciu znaczenie aksjologiczne, ale mimo posiadania niekwestionowanej wartości, jest zagrożona przez zjawiska, które Pawlikowski nazywa „żelaznym prawem ekonomicznego rozwoju”⁴⁶, dodając jednocześnie, że są one „żelazną koniecznością”, dopóki człowiek nie wymyśli innych, bardziej koniecznych.

Umiłowanie dzikiej przyrody

Wartość przyrody samej w sobie oznacza docenianie jej z całym lokalnym otoczeniem kulturowym. Wspomniane wyżej pielęgnowanie lokalnych uczuć patriotycznych było ważnym elementem poglądów Pawlikowskiego. On sam miał zasługi w zakresie taternictwa. Jego miłość do Tatr i zaangażowanie od młodego wieku sprawiły, że wszedł na niedostępne wcześniej szczyty górskie, odkrywał też niezbadane przed nim jaskinie. Z czasem jednak zrezygnował nawet z umiłowanego hobby, uznał bowiem, że umasowienie wycieczek górskich niszczy w przyrodzie to, co najważniejsze – możliwość kontemplacji dzikiej przyrody.

Wpisując się w ideę ochrony dzikiej przyrody, „był bodaj pierwszym, który dobitnie akcentował, że istota gór leży w ich dzikości, pierwotności, że są one czymś na wzór świątyni, a człowiek, wchodząc do niej, winien zachować nabożną cześć”⁴⁷. Umiłowanie dzikiej przyrody i postulat jej ochrony należący do najbardziej nośnych haseł ekofilozofii, pojawia się w licznych pracach począwszy od H. D. Thoreau i A. Leopolda, przez Arne Naessa i zdecydowaną większość współczesnych prac ekofilozoficznych wydanych w wydawnictwach amerykańskich⁴⁸. Ochrona przyrody w jej nienaruszonym stanie najsilniej akcentowana jest przez pionierów działań ochronnych, w podobnym „klimacie intelektualnym” pojawia się u Thoreau. Zbieżne są też inspiracje filozoficzne i literackie.

Transcendentalizm amerykański pozostawał pod wpływem tradycji idealistycznych i myśli romantycznej Europy⁴⁹, Pawlikowski był zaś miłośnikiem romantyzmu i znawcą dzieł Juliusza Słowackiego. W filozofii romantycznej wątek miłości do przyrody jest mocno zaakcentowany, niekiedy też

45 Ibidem, pp. 69–70.

46 Por. ibidem, pp. 67–68.

47 R. Okraska, *Rycerz przyrody*, op. cit., p. 14.

48 Więcej nt. ochrony dzikiej przyrody w: M. P. Nelson, *Wilderness*, [in:] *Encyclopedia of Environmental Ethics and Philosophy*, eds. J. B. Callicott, R. Frodeman, New York, Macmillan Reference USA 2008, pp. 402–405.

49 Por. H. Cieplińska, *Przedmowa*, [in:] H. D. Thoreau, *Walden, czyli życie w lesie*, Poznań, Rebis 2011, pp. 5–6.

niecو wyidealizowany. Przyroda uosabia piękno, naturalność i jest dobrem samym w sobie. W obu sytuacjach romantyzm jest jednak inaczej interpretowany, ponieważ silnie reaguje na kontekst, w jakim powstaje dzieło. W Polsce odnosi się więc do sytuacji politycznej kraju (co jest widoczne również w działalności Pawlikowskiego), a w USA do problemów społecznych ówczesnych Amerykanów. W przypadku Thoreau wybrzmiało to w nieco kaznodziejским sposobie upominania społeczeństwa, by nawracało się na proste i prawe życie; niekiedy wręcz przeciwstawiania trudnego, ale wartego wysiłku obrazu życia w harmonii z przyrodą nierozsądnemu podążaniu za zdobyczami współczesnej cywilizacji.

Kultura ekologiczna

Sama rozprawa „Kultura a natura” powstała, jako krytyka mieszczaństwa⁵⁰, stąd wiele negatywnych spostrzeżeń dotyczących współczesnego autorowi pojmowania kultury, które jest jakościowo inne od wywiedzionego z umiłowania swojszczyzny. Zdaniem Pawlikowskiego rozwój przemysłu „uczy oceniać wszystko z punktu widzenia ekonomicznego interesu; bogata, zatem nadająca ton, burżuazja przemysłowa zaszczenia ten swój punkt widzenia pod nazwą kultury.”⁵¹ Współczesny człowiek mieszka w odartych z piękna i indywidualizmu mieszkaniach czynszowych w aglomeracjach miejskich. To, co piękne, zostało wypędzone do muzeów lub innych miejsc publicznych, które ogłaszają się jaskrawymi afiszami na stacjach kolejowych. Pawlikowski używa wręcz terminu „konsumowanie piękna”, co wskazuje na jego niechęć wobec rosnącego konsumpcjonizmu i powierzchowności oferowanego „piękna”. Wpływ mieszczaństwa widział w jeszcze innym obszarze, otóż krytycznie odnosił się do idei ślepego przenoszenia pewnych wzorców z miast do środowiska wiejskiego. Powoływał się na przypadki korzystania ze wzorów budownictwa i stylu ubierania, kopiowane przez mieszkańców wsi na wzór miast, ale niedostosowane do warunków życia na wsi. Co więcej, przemysł fabryczny, który „przynosi (...) z sobą dym, hałas, smród i wzory domów podobnych do odwachów⁵² lub więzień”⁵³. Przenosi się na wieś i do małych miasteczek. Rozumie kulturę inaczej niż mieszczenie zadowolający się masową rozrywką.

50 A. Sebesta, „Kultura a natura” receptą Jana Gwalberta Pawlikowskiego na piękno (w stulecie ukazania się rozprawy), *Dzikie Życie* 3/225 (2013), <http://dzikiezycie.pl/archiwum/2013/marzec-2013/kultura-a-natura-recepta-jana-gwalberta-pawlikowskiego-na-piekno-za-darmo-w-stulecie-ukazania-sie-rozprawy> [15.12.2017].

51 J. G. Pawlikowski, *Kultura a natura...*, op. cit., p. 92.

52 Dawniej pomieszczenie dla żołnierzy pełniących wartę w garnizonie może także oznaczać areszt.

53 J. G. Pawlikowski, *Kultura a natura...*, op. cit., p. 61.

Piękno dostrzega nie w miastach, ale w dzikiej przyrodzie i podkreśla kulturotwórczą rolę środowiska przyrodniczego, szczególnie najbliższego otoczenia.

Oprócz przyczyniania się do rozwoju kulturalnego człowieka, przyroda dostarcza też przestrzeni do samodoskonalenia moralnego, jest obszarem dostrzegania sfery aksjologicznej. W ten sposób Pawlikowski może stanowić inspirację do tworzenia kultury ekologicznej, która przeciwstawia się trendom merkantylizacji zasobów środowiskowych a uczy doceniania wartości środowiska takim, jakim jest samo w sobie. W tym przypadku istotne jest dbanie o zachowanie środowiska (wartość sama w sobie), ale także pielęgnowanie wartości prowadzących do ochrony środowiska. Myśl Pawlikowskiego jest interesująca dla etyka środowiskowego, zawiera wiele ciekawych poglądów, które dużo później pojawiły się w debatach ekofilozoficznych, jako próba odpowiedzi na kryzys ekologiczny. Już wiele lat wcześniej Pawlikowski przewidywał, że pewne zjawiska mogą mieć destrukcyjny wpływ na otoczenie przyrodnicze i kulturowe człowieka. Co więcej, jego postawa nie kończyła się na teoretycznym zaangażowaniu – aktywnie działał na rzecz wprowadzenia idei ochrony przyrody w życie, odnosił sukcesy również na tym polu. Postawa i myśl Pawlikowskiego mogą stanowić interesujący przykład wzorcowego charakteru środowiskowego.

Podsumowanie

Jan Gwalbert Pawlikowski jest niewątpliwie postacią zasłużoną dla tworzenia idei koncepcji ochrony przyrody w Polsce. Nawet bardzo ogólne przyjrzenie się jego dorobkowi pokazuje, że jego poglądy mogą mieć znaczenie w dyskusji etycznej, co więcej, są zaskakująco aktualne. W tym sensie prace Pawlikowskiego są bardzo interesujące poznawczo, szczególnie jako inspiracja do postrzegania moralnych zobowiązań człowieka wobec środowiska naturalnego. Warto podkreślić, że niektóre z jego postulatów pojawiły się w czasach, kiedy etycy nie interesowali się zagadnieniem zobowiązań wobec środowiska, a mimo to zawierają wiele wątków, wokół których skupiła się późniejsza dyskusja.

To wczesne dostrzeżenie moralnego wymiaru ochrony środowiska, jest jedną z cech bohaterów ekologicznych, którzy za pośrednictwem własnych poglądów stają się wzorem, dla osób chcących chronić środowisko. Pawlikowski może odegrać istotną rolę w tworzeniu kultury ekologicznej, sam dobrze wpisuje się w koncepcję wzorcowego charakteru środowiskowego, zarówno ze względu na zasługi dla instytucjonalnej ochrony środowiska, jak i na wkład intelektualny w tworzenie etycznych podstaw ochrony środowiska. Przede wszystkim jednak, ze względu na

to, że dostrzegał moralny wymiar zobowiązań wobec środowiska przyrodniczego, wiele dekad nim stało się przedmiotem szerszej dyskusji. Niniejszy artykuł jest przyczynkiem do szerszej analizy jego poglądów. W artykule bowiem skierowano uwagę jedynie na wycinek twórczości Pawlikowskiego, który pozwala przedstawić go na tyle, aby móc zakwalifikować go jako wzorcowy charakter środowiskowy.

Abstract

Jan Gwalbert Pawlikowski as an exemplary environmental role-model

The main research question of environmental virtue ethics is: what sort of a person should I be to protect the environment? One of the ways of discovering which character traits will be conducive to protecting the environment is an analysis of exemplary environmental characters, known also as environmental heroes. Since all the literature from environmental virtue ethics provides exemplars from the USA, the aim of the article is to look at a person who had a huge impact on the environmental protection in Poland, namely Jan Gwalbert Pawlikowski. The article shows and analyzes selected elements of Pawlikowski's thought and activity, which make him an exemplary environmental character. In addition, the article introduces the basic theoretical frames of the concept of an exemplary environmental character, as well as the concept's meaning in environmental virtue ethics; the article also presents selected examples from the environmental literature.

Key words: environmental ethics, environmental virtue ethics, exemplary moral character, exemplary environmental character, Jan Gwalbert Pawlikowski